ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ WALTER VAN GERVEN της 11ης Ιουλίου 1991 *

Κύριε Πρόεδρε,
Κύριοι δικαστές,

1. Αντικείμενο της παρούσας υποθέσεως είναι αίτηση του ολλανδικού College van Beroep Studiefinanciering, με την οποία ζητείται, κατ' εφαρμογή του άρθρου 177 της Συνθήκης ΕΟΚ, η έκδοση προδικαστικής αποφάσεως ως προς την ερμηνεία του άρθρου 48 της Συνθήκης ΕΟΚ, καθώς και των άρθρων 7, παράγραφος 2, και 12 του κανονισμού (ΕΟΚ) 1612/68 του Συμβουλίου, της 15ης Οκτωβρίου 1968, περί ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων στο εσωτερικό της Κοινότητος [1]. Τα ερωτήματα που υποβλήθηκαν στο Δικαστήριο ανέκυψαν στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ της M. J. E. Bernini, προσφεύγουσας (στο εξής: Bernini), και του Minister van Onderwijs en Wetenschappen (Υπουργού Παιδείας και Επιστημών), καθού (στο εξής: Υπουργός), σχετικά με το δικαίωμα των φοιτητών άλλων κρατών μελών να καλύπτονται από το ολλανδικό σύστημα χρηματοδοτήσεως των σπουδών για σπουδές στο εξωτερικό.

Πραγματικά περιστατικά και διαδικασία

2. Η Bernini, ιταλικής ιθαγενείας, εγκαταστάθηκε με τους γονείς της στις Κάτω Χώρες το 1964, σε ηλικία δύο ετών. Ο πατέρας της αποδέχθηκε μια θέση στο Πανεπιστήμιο του Leiden όπου εργάζεται μέχρι σήμερα. Η Bernini, θυγατέρα του, αφού περάτωσε καταρχάς την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στις Κάτω Χώρες, στη συνέχεια παρακολούθησε σπουδές επαγγελματικής εκπαιδεύσεως σε ένα Middelbare Technische School (δευτεροβάθμιο εκπαιδευτικό ίδρυμα τεχνικών σπουδών). Στο πλαίσιο της εν λόγω επαγγελματικής εκπαιδεύσεως, εργάστηκε έναντι αμοιβής για 10 εβδομάδες (από τις 21 Μαρτίου 1985 μέχρι τις 31 Μαΐου 1985) ως μαθητευομένη στο τμήμα σχεδιασμού και μελέτης ενός εργοστασίου επίπλων στο Haarlem στις Κάτω Χώρες. Τον Νοέμβριο του 1985 η Bernini μετέβη προς παρακολούθηση σπουδών αρχιτεκτονικής στο Πανεπιστήμιο της Νεάπολης· τον Ιούλιο του 1986 υπέβαλε στον Υπουργό αίτηση για χορήγηση χρηματικής ενισχύσεως σπουδών δυνάμει του Wet op de Studiefinanciering (ολλανδικός νόμος περί χρηματοδοτήσεως των σπουδών) της 24ης Απριλίου 1986 (στο εξής: WSF) [2].

Η αίτηση αυτή απορρίφθηκε τον Μάιο του 1987, με την αιτιολογία ότι, κατά την αρμόδια αρχή, η Bernini δεν υπαγόταν στους δυναμένους να εξομοιωθούν προς Ολλανδούς υπηκόους, όσον αφορά την εφαρμογή του συστήματος χρηματοδοτήσεως των σπουδών, δυνάμει του άρθρου 7 του WSF, καθώς και με την αιτιολογία ότι οι σπουδές αρχιτεκτονικής στο Πανεπιστήμιο της Νεάπολης δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις των άρθρων 9 και 11 του WSF. Τον Ιούνιο του 1987 η Bernini υπέβαλε ενώπιον του ίδιου Υπουργού διοικητική ένσταση κατά της ανωτέρω αρνήσεως. Η ένσταση αυτή επίσης απορρίφθηκε τον Αύγουστο του 1987, με την αιτιολογία ότι η Bernini — πάντοτε κατά την άποψη του Υπουργού — δεν μπορούσε να εξομοιωθεί προς Ολλανδό υπήκοο όσον αφορά την εφαρμογή του συστήματος χρηματοδοτήσεως των σπουδών δυνάμει του άρθρου 7 του WSF [3]. Ο

* Γλώσσα του πρωτοτύπου: η ολλανδική.

1 — ΕΕ ειδ. έκδ. 05/001, σ. 33.

2 — *Nederlands Staatsblad*. 1986, 252. Ο νόμος αυτός τέθηκε σε ισχύ την 1η Οκτωβρίου 1986.

3 — Στο μεταξύ, έγινε δεκτό ότι οι σπουδές αρχιτεκτονικής στο Πανεπιστήμιο της Νεάπολης πληρούν τις προϋποθέσεις του WSF.

Υπουργός διευκρίνισε ότι η Bernini, για να μπορεί να τύχει χρηματικής ενισχύσεως σπουδών ως μη Ολλανδή υπήκοος, έπρεπε να διαμένει στις Κάτω Χώρες, ενώ, κατ' αυτόν, διέμενε στη Νεάπολη.

3. Κατά της τελευταίας αυτής αποφάσεως του Υπουργού η Bernini άσκησε προσφυγή ενώπιον του College van Beroep Studiefinanciering, δηλαδή ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου. Προέβαλε εν προκειμένω το επιχείρημα ότι, βάσει της περιόδου μαθητείας που διάνυσε από τις 21 Μαρτίου μέχρι τις 31 Μαΐου 1985, απέκτησε την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου και, επομένως, εδικαιούτο τη χρηματική ενίσχυση σπουδών δυνάμει του άρθρου 7 του κανονισμού 1612/68. Επικουρικά, ισχυρίζεται ότι η χρηματική ενίσχυση σπουδών για τις σπουδές που άρχισε αποτελεί κοινωνικό πλεονέκτημα υπέρ του πατέρα της, υπό την έννοια των άρθρων 7 και 10 έως και 12, του κανονισμού 1612/68. Τέλος, επικαλείται το άρθρο 12, του κανονισμού αυτού, βάσει του οποίου αποκτά άμεσο δικαίωμα λήψεως της χρηματικής ενισχύσεως σπουδών λόγω της ιδιότητάς της ως τέκνου διακινουμένου εργαζομένου.

Ο Υπουργός ισχυρίστηκε ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου ότι το γεγονός ότι η Bernini εργάστηκε το 1985 «για μερικές ημέρες κατά τη διάρκεια περιόδου διακοπών» δεν της προσέδωσε την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου και, επομένως, η ίδια δεν μπορεί να επικαλεστεί το άρθρο 7 του κανονισμού 1612/68. Ο πατέρας της Bernini, ο οποίος δεν αμφισβητείται ότι έχει την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου, δικαιούται πράγματι, δυνάμει του εν λόγω άρθρου 7, τα ίδια κοινωνικά πλεονεκτήματα με τους Ολλανδούς εργαζομένους, αλλά, κατά τον Υπουργό, η ανωτέρω χρηματική ενίσχυση σπουδών δεν αποτελεί για τον πατέρα της Bernini κοινωνικό πλεονέκτημα υπό την έννοια του προαναφερθέντος άρθρου 7, δεδομένου ότι χορηγείται ρητά στον φοιτητή και όχι στους γονείς του.

Τέλος, ο Υπουργός δεν δέχεται τη δυνατότητα επικλήσεως του άρθρου 12 του κανονισμού 1612/68, με την αιτιολογία ότι η Bernini δεν αποτελεί πλέον μέλος της οικογενείας διακινουμένου εργαζομένου υπό την έννοια του άρθρου 10, παράγραφος 1, του εν λόγω κανονισμού και ότι η ίδια δεν πληροί την προϋπόθεση διαμονής που τίθεται στο άρθρο 12.

4. Το αιτούν δικαστήριο υποβάλλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα πέντε προδικαστικά ερωτήματα:

« 1) Μπορεί ένα πρόσωπο, όπως η Bernini, το οποίο απασχολήθηκε σε ένα κράτος μέλος (εν προκειμένω τις Κάτω Χώρες) ως μαθητευόμενος στο πλαίσιο εκπαίδευσης, κατόπιν δε άρχισε σπουδές στο κράτος μέλος του οποίου έχει την ιθαγένεια, να χαρακτηριστεί ως διακινούμενος εργαζόμενος που εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής των άρθρων 48 και 49 της Συνθήκης ΕΟΚ και του κανονισμού (ΕΟΚ) 1612/68;

2) Πρέπει η νομολογία του Δικαστηρίου, όπως απορρέει από τις αποφάσεις της 21ης Ιουνίου 1988 στην υπόθεση 39/86 (Lair) και 197/86 (Brown) να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι ο διακινούμενος εργαζόμενος, σε περίπτωση όπως η παρούσα, κατά την οποία αποδεικνύεται η ύπαρξη (σαφούς) σχέσεως, από άποψη περιεχομένου, μεταξύ της φύσεως της προηγούμενης (γνήσιας και πραγματικής) εργασίας και των μετέπειτα σπουδών του, διατηρεί την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου κατά την έννοια του άρθρου 48 της Συνθήκης ΕΟΚ, καθώς και του άρθρου 7 του κανονισμού (ΕΟΚ) 1612/68, ακόμη κι αν δεν κατέστη ακουσίως άνεργος (για παράδειγμα, επειδή ο εργαζόμενος αυτός εγκατέλειψε την προηγούμενη απασχόλησή του για να σπουδάσει) κι ακόμη και αν

δεν άρχισε να σπουδάζει αμέσως μετά τη λήξη της προηγούμενης απασχόλησης, αλλά αρκετό διάστημα αργότερα;

3) Βάσει ποίων κριτηρίων πρέπει να κριθεί αν το τέκνο υπηκόου κράτους μέλους που εργάζεται ή εργάστηκε στο έδαφος άλλου κράτους μέλους "διαμένει" σ' αυτό το άλλο κράτος μέλος κατά την έννοια του άρθρου 12 του κανονισμού (ΕΟΚ) 1612/68; Είναι, εν προκειμένω, δυνατό, παρά το ότι το τέκνο βρέθηκε συνεπεία των σπουδών του για ορισμένα έτη εκτός του άλλου κράτους μέλους, να θεωρηθεί εντούτοις ότι διαμένει στο εν λόγω κράτος μέλος;

4) Συνεπάγεται το κοινοτικό δίκαιο ότι ένα κράτος μέλος (όπως οι Κάτω Χώρες), το οποίο, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, παρέχει οικονομικά βοηθήματα στα τέκνα των ημεδαπών εργαζομένων για να παρακολουθήσουν ορισμένες σπουδές σε ένα άλλο κράτος μέλος, χωρίς να τους επιβάλλει τον όρο να διαμένουν στο κράτος μέλος καταγωγής (τις Κάτω Χώρες), πρέπει να παρέχει τη δυνατότητα αυτή υπό τις ίδιες προϋποθέσεις και στα τέκνα των εργαζομένων υπηκόων κράτους μέλους της Κοινότητας σ' αυτό το κράτος μέλος, έστω κι αν δεν μπορεί να λεχθεί ως προς τα τέκνα αυτά ότι μετά την έναρξη των σπουδών τους εξακολουθούν να "διαμένουν" σ' αυτό το κράτος μέλος κατά την έννοια του άρθρου 12 του κανονισμού (ΕΟΚ) 1612/68; Παύει να ισχύει εν προκειμένω η προϋπόθεση διαμονής στο κράτος μέλος υποδοχής για το τέκνο κοινοτικού εργαζομένου λόγω της εφαρμογής του άρθρου 12, διότι διαφορετικά η εφαρμογή αυτή θα ήταν αντίθετη προς τη διάταξη του άρθρου 48 της Συνθήκης ΕΟΚ;

5) Μπορεί η χορήγηση χρηματικής ενισχύσεως σπουδών (όπως η χρηματική ενίσχυση σπουδών βάσει του ολλανδικού WSF) σε τέκνο εργαζομένου κατά την έννοια του άρθρου 7 του κανονισμού (ΕΟΚ) 1612/68 να θεωρηθεί ως κοινωνικό πλεονέκτημα κατά την έννοια του άρθρου 7, παράγραφος 2, του κανονισμού αυτού, όταν ο εν λόγω εργαζόμενος πρέπει, εφόσον δεν χορηγηθεί η ενίσχυση, να αναλάβει ο ίδιος εν όλω ή εν μέρει τις δαπάνες διαβιώσεως και φοιτήσεως του τέκνου του και εφόσον έτσι η χορήγηση χρηματικής ενισχύσεως σπουδών αποτελεί αποδεδειγμένα για τον εν λόγω εργαζόμενο εξοικονόμηση χρημάτων;

Αν στο ερώτημα αυτό δοθεί καταφατική απάντηση, συνάγεται εντεύθεν ότι το τέκνο του εν λόγω εργαζόμενου μπορεί να προβάλει ιδία αξίωση για χρηματική ενίσχυση σπουδών, όταν η εθνική ρύθμιση του κράτους μέλους (όπως ο ολλανδικός WSF) αναγνωρίζει το δικαίωμα αυτό αποκλειστικά και μόνο στο τέκνο που σπουδάζει και όχι στον γονέα εργαζόμενο; Πρόκειται τότε για απεριόριστο δικαίωμα επί της χρηματικής ενισχύσεως σπουδών ή το δικαίωμα αυτό υφίσταται, για παράδειγμα, μόνο αν θεωρηθεί ότι η χορήγηση της χρηματικής ενισχύσεως σπουδών στο τέκνο συνεπάγεται αποδεδειγμένα εξοικονόμηση χρημάτων για τον ενδιαφερόμενο; Έχει περαιτέρω σημασία εν προκειμένω αν το ενδιαφερόμενο τέκνο που σπουδάζει διαμένει ή όχι στο κράτος μέλος όπου απασχολείται ο εργαζόμενος γονέας του, όταν η εθνική νομοθεσία αυτού του κράτους μέλους (όπως ο

ολλανδικός WSF) δεν θέτει για τα τέκνα των ημεδαπών εργαζομένων την προϋπόθεση διαμονής στο εν λόγω κράτος; »

5. Με έγγραφο της 1ης Μαρτίου 1991, ο προεδρεύων του College van Beroep Studiefinanciering πληροφόρησε το Δικαστήριο ότι, κατόπιν της εκδόσεως της αποφάσεως της 13ης Νοεμβρίου 1990, Di Leo [4], ο Υπουργός άλλαξε στάση και κρίνει τώρα ότι η Bernini, με την ιδιότητα του τέκνου διακινουμένου εργαζομένου, μπορεί κάλλιστα να αξιώσει σχετική ενίσχυση για τις σπουδές που παρακολουθεί. Από το έγγραφο αυτό προκύπτει, επομένως, ότι το αιτούν δικαστήριο δεν θεωρεί πλέον σημαντικά δύο προδικαστικά ερωτήματα (το τρίτο και το τέταρτο), τα οποία αναφέρονται στο δικαίωμα της Bernini να λάβει χρηματική ενίσχυση σπουδών υπό την ιδιότητά της αυτή. Όσον αφορά τα άλλα προδικαστικά ερωτήματα σχετικά με το δικαίωμα της Bernini να λάβει χρηματική ενίσχυση σπουδών με βάση την ιδιότητά της ως διακινουμένου εργαζομένου (πρώτο και δεύτερο ερώτημα) ή λόγω του ότι αυτό συνιστά κοινωνικό πλεονέκτημα υπέρ του πατέρα της, υπό την ιδιότητά του ως διακινουμένου εργαζομένου (πέμπτο ερώτημα), το αιτούν δικαστήριο αναφέρει ότι η προαναφερθείσα απόφαση δεν δίδει απάντηση σ' αυτά τα ερωτήματα και ότι θεωρεί απαραίτητο να λάβει σχετική απάντηση, ιδίως διότι η εν λόγω απάντηση έχει *επίσης* μεγάλη σημασία όσον αφορά την εκτίμηση παρόμοιων αιτήσεων για τη χορήγηση χρηματικής ενισχύσεως σπουδών σε άλλες υποθέσεις που εκκρεμούν ενώπιόν του.

6. Η Ολλανδική Κυβέρνηση επιβεβαίωσε, κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, ότι πράγματι άλλαξε τη στάση της όπως προαναφέρθηκε και ότι η χρηματική ενίσχυση σπουδών που ζήτησε η Bernini υπό την ιδιότητα του τέκνου διακινουμένου εργαζομένου είχε καταβληθεί στο μεταξύ.

4 — Υπόθεση C-308/89, Συλλογή 1990, σ. I-4185.

Υπό τις συνθήκες αυτές, πρέπει, καταρχάς, να εξετάσω αν το Δικαστήριο είναι πράγματι αρμόδιο να απαντήσει στα προδικαστικά ερωτήματα κατ' εφαρμογή του άρθρου 177 της Συνθήκης ΕΟΚ.

Η αρμοδιότητα του Δικαστηρίου

7. Το Δικαστήριο δεν είναι αρμόδιο να απαντά σε ερωτήματα περί ερμηνείας τα οποία δεν ανταποκρίνονται σε αντικειμενική ανάγκη που συνδέεται με την επίλυση διαφοράς [5]. Στο πλαίσιο της κατανομής των αρμοδιοτήτων μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του Δικαστηρίου, εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να εκτιμήσει τα νομικά ζητήματα που ανακύπτουν στο πλαίσιο της διαφοράς και την ανάγκη εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως, βάσει της οποίας θα εκδώσει τη δική του απόφαση [6]. Το Δικαστήριο δεν μπορεί να ελέγχει τις αιτιολογίες της Διατάξεως περί παραπομπής του αιτούντος δικαστηρίου [7]. Ωστόσο, το εθνικό δικαστήριο μπορεί να ασκήσει την αρμοδιότητα που του απονέμεται μόνο προκειμένου να μπορέσει να επιλύσει διαφορά της οποίας έχει επιληφθεί [8].

Συνεπώς, το Δικαστήριο έπρεπε να κηρυχθεί αναρμόδιο εάν δεν υπήρχε διαφορά επί της ουσίας ή αν τα τιθέμενα ερωτήματα δεν είχαν καμία σχέση με την πραγματικότητα ή το αντικείμενο της διαφοράς της κύριας δίκης [9]. Απ' όσα μπορεί να γνωρίζει το Δικαστήριο, η Bernini δεν απέσυρε την προσφυγή της. Τουλάχιστον κάτι τέτοιο δεν προκύπτει από το

5 — Απόφαση της 16ης Δεκεμβρίου 1981, 244/80, Foglia, Συλλογή 1981, σ. 3045, σκέψη 18.

6 — Απόφαση της 21ης Απριλίου 1988, 338/85, Pardini (Συλλογή 1988, σ. 2041, σκέψη 8)· βλ. επίσης τη Διάταξη του Δικαστηρίου της 26ης Φεβρουαρίου 1990, C-286/88, Falciola, (Συλλογή 1990, σ. I-191, σκέψη 7), καθώς και την προαναφερθείσα απόφαση Foglia, σκέψεις 14 και 15.

7 — Απόφαση της 16ης Ιουνίου 1991, 126/80, Salonia (Συλλογή 1981, σ. 1563, σκέψη 6)· επί του ζητήματος αυτού βλ. επίσης την απόφαση της 19ης Δεκεμβρίου 1968, 13/68, Salgoil (Jurispr. 1968, σ. 632).

8 — Βλ. τη σκέψη 9 της προαναφερθείσας αποφάσεως της 21ης Απριλίου 1988, Pardini (υποσημείωση 6).

9 — Βλ. την σκέψη 6 της προαναφερθείσας (στην υποσημείωση 7) αποφάσεως της 16ης Ιουνίου 1981, Salonia, και 8 της προαναφερθείας (στην υποσημείωση 6) Διατάξεως της 26ης Φεβρουαρίου 1990, Falciola.

έγγραφο του αιτούντος δικαστηρίου και δεν λέχθηκε κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση. Κατά τα λοιπά, δεν πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η Bernini να μπορεί να έχει συμφέρον να αναγνωριστεί το δικαίωμά της με βάση έναν από τους άλλους δύο λόγους τους οποίους επικαλέστηκε, παρά το γεγονός ότι έλαβε τη χρηματική ενίσχυση σπουδών που ζητούσε. Θεωρώ, συνεπώς, καταρχήν ότι τα προδικαστικά ερωτήματα που αφορούν αυτούς τους άλλους λόγους έχουν ή μπορούν ακόμη να έχουν όντως σχέση με την πραγματικότητα και το αντικείμενο της διαφοράς (που εκκρεμεί ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου), οπότε θα απαντήσω σ' αυτά πιο κάτω. Όσον αφορά τα ερωτήματα (τρίτο και τέταρτο), τα οποία το αιτούν δικαστήριο κρίνει ότι δεν έχουν πλέον σημασία για την επίλυση της διαφοράς που εκκρεμεί ενώπιόν του, η σχέση αυτή δεν υφίσταται πλέον, οπότε δεν είναι ανάγκη να δοθεί σ' αυτά απάντηση. Εντούτοις, για την ορθή κατανόηση του ζητήματος της προϋποθέσεως της διαμονής, που ανακύπτει από τα ερωτήματα αυτά, θα παραθέσω συνοπτικά τη σχετική με το ζήτημα αυτό νομολογία του Δικαστηρίου, διότι τούτο μπορεί να είναι ενδιαφέρον όσον αφορά τη σύνταξη του σκεπτικού από το εθνικό δικαστήριο, κατά την εκ μέρους του εξέταση του ζητήματος επί της ουσίας.

Το δικαίωμα της προσφεύγουσας να λάβει χρηματική ενίσχυση σπουδών βάσει της ιδιότητας του διακινουμένου εργαζομένου

8. Το άρθρο 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68 ορίζει ότι ο εργαζόμενος υπήκοος κράτους μέλους απολαύει, στην επικράτεια των άλλων κρατών μελών, των ιδίων κοινωνικών και φορολογικών πλεονεκτημάτων με τους ημεδαπούς εργαζομένους. Κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, η χρηματική ενίσχυση σπουδών πρέπει να θεωρείται ως κοινωνικό πλεονέκτημα υπό την έννοια του ανωτέρω άρθρου [10]. Από το *πρώτο* και το *δεύτερο* προδικαστικό ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου ανακύπτει το ζήτημα αν φοιτήτρια όπως η Bernini είχε ποτέ την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου υπό την έννοια του άρθρου 48 της Συνθήκης ΕΟΚ και του κανονισμού 1612/68, σε περίπτωση δε καταφατικής απαντήσεως αν τη διατήρησε κατά τη διάρκεια των σπουδών της.

9. Έχω ήδη αναφέρει ότι, στο πλαίσιο της τεχνικής επαγγελματικής εκπαιδεύσεως που προηγήθηκε των πανεπιστημιακών της σπουδών, η Bernini εργάστηκε για περίοδο δέκα εβδομάδων από τις 21 Μαρτίου μέχρι τις 31 Μαΐου 1985 ως μαθητευόμενη έναντι αμοιβής σε εργοστάσιο επίπλων στις Κάτω Χώρες και ότι η ίδια θεωρεί ότι, με τον τρόπο αυτό, απέκτησε την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου.

Κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου πρέπει να θεωρείται ως διακινούμενος εργαζόμενος κάθε άτομο που ασκεί γνήσια και πραγματική έμμισθη δραστηριότητα, με εξαίρεση τις τόσο περιορισμένες δραστηριότητες που εμφανίζονται ως καθαρώς περιθωριακές και επουσιώδεις [11]. Το ουσιώδες χαρακτηριστικό μιας εργασιακής σχέσης είναι, κατά την εν λόγω νομολογία, το γεγονός ότι ένα άτομο παρέχει, κατά τη διάρκεια ορισμένου χρόνου, προς άλλο άτομο και υπό τη διεύθυνσή του, υπηρεσίες έναντι των οποίων λαμβάνει αμοιβή [12].

Με τις αποφάσεις Lawrie-Blum και Brown, το Δικαστήριο δέχθηκε ότι οι μαθητευόμενοι ή

10 — Βλ. για παράδειγμα την απόφαση της 21ης Ιουνίου 1988, 39/86, Lair, (Συλλογή 1988, σ. 3161, σκέψεις 19 έως 24) και, ειδικότερα όσον αφορά το σπουδαστικό επίδομα για σπουδές στο εξωτερικό, την απόφαση της 27ης Σεπτεμβρίου 1987, 235/87, Matteucci (Συλλογή 1988, σ. 5589, σκέψη 11).

11 — Απόφαση της 23ης Μαρτίου 1982, 53/81, Levin (Συλλογή 1982, σ. 1053, σκέψεις 16, 17 και 21)· της 3ης Ιουνίου 1986, 139/85, Kempf (Συλλογή 1986, σ. 1741, σκέψη 14)· της 21ης Ιουνίου 1988, 197/86, Brown (Συλλογή 1988, σ. 3205, σκέψη 21)· της 31ης Μαΐου 1989, 334/87, Bettray (Συλλογή 1989, σ. 1621, σκέψη 13)· και της 5ης Οκτωβρίου 1988, 196/87, Steymann (Συλλογή 1988, σ. 6159, σκέψη 13)· βλ. επίσης το σημείο 7 των προτάσεών μου στην υπόθεση C-357/89, Raulin (απόφαση της 26ης Φεβρουαρίου 1992, Συλλογή 1992, σ. I-1027, I-1040).

12 — Βλ. την απόφαση της 3ης Ιουλίου 1986, 66/85, Lawrie-Blum, (Συλλογή 1986, σ. 2121, σκέψη 17), καθώς και τις προαναφερθείσες αποφάσεις της 31ης Μαΐου 1989, Bettray, σκέψη 12, και της 21ης Ιουνίου 1988, Brown, σκέψη 21 (υποσημείωση 11).

ασκούμενοι οι οποίοι παρέχουν επ' αμοιβή κάποια υπηρεσία, στο πλαίσιο πρακτικής προετοιμασίας για την άσκηση ενός επαγγέλματος [13] ή ως « προπανεπιστημιακή επαγγελματική εκπαίδευση » [14], σε άλλο άτομο και υπό τη διεύθυνσή του, μπορούν να θεωρούνται ως διακινούμενοι εργαζόμενοι. Ωστόσο, οι εν λόγω υποθέσεις αφορούσαν, όπως παρατήρησε η Ολλανδική Κυβέρνηση, περιόδους ασκήσεως ή μαθητείας πολύ μεγαλύτερης διάρκειας (οκτώ μηνών και πλέον).

Με το *πρώτο προδικαστικό ερώτημα,* το αιτούν δικαστήριο ζητεί να πληροφορηθεί αν μια έμμισθη δραστηριότητα, την οποία ασκεί μαθητευόμενος για έξι εβδομάδες στο πλαίσιο επαγγελματικής εκπαιδεύσεως, αρκεί για να του προσδώσει την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου.

10. Εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να εκτιμήσει, λαμβανομένων υπόψη των συγκεκριμένων περιστάσεων, αν η δραστηριότητα που ασκείται σε ορισμένη περίοδο είναι γνήσια και πραγματική και δεν είναι τόσο περιορισμένη ώστε να παρουσιάζεται ως εντελώς περιθωριακή και επουσιώδης. Όπως εξήγησα και στις προτάσεις μου στην υπόθεση C-357/89, Raulin, το εθνικό δικαστήριο πρέπει να εξετάσει, επ' αυτού, αν η εργασιακή σχέση ήταν τόσο σύντομη ώστε ο ενδιαφερόμενος δεν εξοικειώθηκε ή δεν μπόρεσε να εξοικειωθεί με την εργασία του και αν οι δραστηριότητες είχαν πράγματι για τον εργοδότη κάποια οικονομική αξία.

Κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, ο εκπρόσωπος της Ολλανδικής Κυβερνήσεως επέστησε την προσοχή του Δικαστηρίου επί της αποφάσεώς του της 31ης Μαΐου 1989, Bettray [15]. Με την απόφαση αυτή το Δικαστήριο έκρινε ότι, παρά το γεγονός ότι ένα άτομο παρέσχε έναντι αμοιβής υπηρεσίες σε άλλο άτομο και υπό τη διεύθυνσή του, οι υπηρεσίες αυτές « θεωρούνται ως πραγματικές και γνήσιες οικονομικές δραστηριότητες μόνον εφόσον αποτελούν μέσον αγωγής αποκαταστάσεως ή επανεντάξεως των προσώπων που τις ασκούν, ενώ η αμειβόμενη εργασία (...) αποσκοπεί να καταστήσει δυνατό στους ενδιαφερομένους να ανακτήσουν μακροπρόθεσμα την ικανότητα προς συνήθη εργασία ή στο να τους παράσχει τρόπο ζωής όσο το δυνατό εγγύτερο προς τον συνήθη » (σκέψη 17). Στην προκειμένη υπόθεση επρόκειτο για δραστηριότητες που ασκούνταν στο πλαίσιο « απασχόλησης κοινωνικού χαρακτήρα » ατόμων τα οποία, λόγω προσωπικών παραγόντων, δεν μπορούσαν να εργάζονται για μεγαλύτερη χρονική περίοδο υπό συνήθεις συνθήκες και για τα οποία θα μπορούσε να λεχθεί ότι δεν είναι διαθέσιμα στην αγορά εργασίας [16]. Στην απόφασή του το Δικαστήριο θεώρησε πολύ σημαντικό το γεγονός ότι ο Bettray δεν είχε προσληφθεί με βάση την ικανότητά του να ασκεί ορισμένη δραστηριότητα, αλλά ότι, αντίθετα, οι δραστηριότητες που επρόκειτο να ασκήσει είχαν σχεδιαστεί σε συνάρτηση με τις ικανότητες των προσώπων που καλούνταν να τις ασκήσουν, τούτο δε με σκοπό τη διατήρηση, αποκατάσταση ή βελτίωση της ικανότητάς τους προς εργασία (σκέψη 19).

13 — Η προαναφερθείσα απόφαση της 3ης Ιουλίου 1986, Lawrie-Blum (υποσημείωση 12), αφορούσε άσκηση η οποία αποτελούσε μέρος της εκπαιδεύσεως των καθηγητών και συνίστατο σε διδασκαλία ένδεκα ωρών ανά εβδομάδα. Στη σκέψη 19 της αποφάσεως το Δικαστήριο έκρινε ότι « το γεγονός ότι η παιδαγωγική άσκηση μπορεί να θεωρηθεί, αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει με τις περιόδους μαθητείας σε άλλα επαγγέλματα, ως πρακτική προετοιμασία που συνδέεται με την καθαυτή άσκηση του επαγγέλματος, δεν μπορεί να εμποδίσει την εφαρμογή του άρθρου 48, παράγραφος 1, εφόσον πραγματοποιείται υπό συνθήκες μισθωτής δραστηριότητας ».

14 — Η προαναφερθείσα (βλ. την υποσημείωση 11, απόφαση της 21ης Ιουνίου 1988, Brown, σκέψη 3) αφορούσε δραστηριότητα η οποία χαρακτηριζόταν στη Διάταξη του αιτούντος δικαστηρίου ως « προπανεπιστημιακή επαγγελματική εκπαίδευση ». Το Δικαστήριο έκρινε, εντούτοις, ότι με τη δραστηριότητα αυτή, η οποία αποτελούσε γνήσια και πραγματική έμμισθη δραστηριότητα, ο Brown είχε αποκτήσει την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου (σκέψεις 20 έως 23).

15 — Προαναφερθείσα (υποσημείωση 11).

16 — Βλ. επίσης τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Jacobs της 8ης Μαρτίου 1989 (Συλλογή 1989, σ. 1621, 1637).

11. Μπορεί επίσης να λεχθεί, σχετικά με άτομο το οποίο ασκεί αμειβόμενη δραστηριότητα ως μαθητευόμενος για έξι εβδομάδες σε επιχείρηση, στο πλαίσιο προπανεπιστημιακής επαγγελματικής εκπαιδεύσεως, ότι δεν προσελήφθη σε συνάρτηση με την ικανότητά του να ασκεί αυτή τη δραστηριότητα, αλλά ότι, αντίθετα, προσελήφθη για να βελτιώσει τις ικανότητες να εκτελεί κάποια εργασία.

Εντούτοις, δύσκολα μπορώ να φανταστώ ότι το Δικαστήριο, με την προαναφερθείσα απόφαση της 31ης Μαΐου 1989, Bettray, θέλησε να ανατρέψει όσα είχε δεχθεί με τις προαναφερθείσες αποφάσεις της 3ης Ιουλίου 1986, Lawrie-Blum (στην οποία εξάλλου αναφέρθηκε ρητά), και της 21ης Ιουλίου 1988, Brown. Εξάλλου, στην απόφαση Bettray, το Δικαστήριο αρχίζει τη συλλογιστική του με αναφορά στην πάγια νομολογία, κατά την οποία το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 48 και, συνεπώς, η έννοια του εργαζομένου πρέπει να ερμηνεύονται ευρέως (σκέψη 11), σημειώνει δε, επ' αυτού, ότι δεν πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η μεγαλύτερη ή μικρότερη παραγωγικότητα του ενδιαφερόμενου εργαζομένου (σκέψη 15) ή η sui generis νομική φύση της εργασιακής σχέσεως (σκέψη 16). Επομένως, πρέπει να γίνει δεκτό ότι όσα έγιναν δεκτά με την απόφαση Bettray έχουν ισχύ μόνο στην ειδική περίπτωση της κοινωνικού χαρακτήρα απασχολήσεως η οποία αποσκοπούσε, τότε, στην παροχή αγωγής αποκαταστάσεως σε τοξικομανείς.

12. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι, κατά την εκτίμηση της ιδιότητας του εργαζομένου, δεν είναι δυνατό να λαμβάνεται υπόψη το γεγονός ότι η δραστηριότητα ασκείται στο πλαίσιο μαθητείας. Καταρχάς, το εθνικό δικαστήριο πρέπει να εξακριβώσει αν η ασκούμενη στο πλαίσιο της μαθητείας ή της ασκήσεως δραστηριότητα έχει πράγματι τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά μιας σχέσεως εργασίας. Συναφώς πρέπει, όπως προκύπτει και από την προαναφερθείσα απόφαση της 31ης Μαΐου 1989, Lawrie-Blum (η οποία αφορούσε περίοδο ασκήσεως που αποτελούσε μέρος της εκπαιδεύσεως των καθηγητών), ο μαθητευόμενος να παρέχει υπηρεσίες ακολουθώντας ωράριο καθοριζόμενο από τον εργοδότη και σύμφωνα με τις οδηγίες του, οι δραστηριότητες αυτές να έχουν για τον εργοδότη κάποια οικονομική αξία και ο μαθητευόμενος να λαμβάνει χρηματικό ποσό που μπορεί να θεωρηθεί ως αμοιβή έναντι των παρεχομένων υπηρεσιών (και των υποχρεώσεων που του επιβάλλονται για την πραγματοποίηση της περιόδου μαθητείας ή ασκήσεως, σκέψεις 17 και 18). Εάν οι παρεχόμενες υπηρεσίες δεν έχουν οικονομική αξία για τον εργοδότη ή έχουν πολύ περιορισμένη αξία (για παράδειγμα, όταν ο μαθητευόμενος εργάζεται στην υπηρεσία του εργοδότη μόνο κατόπιν αιτήσεως του εκπαιδευτικού ιδρύματος, ο δε εργοδότης, αποδεχόμενος την εργασία του μαθητευομένου, ενεργεί στην πραγματικότητα από ανιδιοτελή κίνητρα ή για την προώθηση των δημοσίων σχέσεών του) ή/και αν η αμοιβή που καταβάλλει ο εργοδότης, όταν πράγματι καταβάλλεται τέτοια αμοιβή, είναι εντελώς αμελητέα, κατά τη γνώμη μου, δεν πρόκειται για εργασιακή σχέση ικανή να προσδώσει στον ενδιαφερόμενο την ιδιότητα του εργαζομένου [17].

Δεύτερον, όταν τα ουσιώδη χαρακτηριστικά μιας εργασιακής σχέσεως υφίστανται πράγματι, το εθνικό δικαστήριο μπορεί ακόμη να λάβει υπόψη τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της μαθητείας, υπό την έννοια ότι — κατά την εξέταση του ζητήματος αν η εργασιακή σχέση διήρκεσε αρκετά ώστε να μην θεωρηθεί ως καθαρά περιθωριακή και επουσιώδης υπό την έννοια της νομολογίας του Δικαστηρίου — μπορεί να απαιτήσει μεγαλύτερης διάρκειας δραστηριότητα στην περίπτωση αμειβόμενης μαθητείας σκοπός της οποίας είναι, εξ ορισμού, η απόκτηση μιας ιδιαίτερης ικανότητας προς εργασία, σε σχέση με τη διάρκεια που θα απαιτείτο αν επρόκειτο για μια συνηθισμένη απασχόληση. Επομένως, θεωρώ ότι, στην περίπτωση της αμειβόμενης μαθητείας, περίοδος 10 εβδομάδων είναι (πάρα πολύ) βραχεία [18].

17 — Σε τέτοιες περιπτώσεις, όταν η μαθητεία αποτελεί μέρος κύκλου σπουδών, ο μαθητευόμενος πρέπει μάλλον να θεωρείται ως διακινούμενος φοιτητής (με τα δικαιώματα που συνδέονται με την ιδιότητα αυτή) παρά ως διακινούμενος εργαζόμενος.

18 — Στην προαναφερθείσα υπόθεση Brown (υποσημείωση 11), περίοδος οκτώ μηνών θεωρήθηκε ως επαρκής.

13. Εντούτοις, στην περίπτωση που το αιτούν δικαστήριο καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η Bernini απέκτησε την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου λόγω της απασχολήσεώς της ως μαθητευομένης, με το *δεύτερο προδικαστικό ερώτημα* ερωτάται αν η Bernini διατήρησε την ιδιότητα του εργαζομένου και αν τη διατηρεί ακόμα, δεδομένου ότι τώρα παρακολουθεί σπουδές πλήρους φοιτήσεως στο Πανεπιστήμιο της Νεάπολης.

Με την προαναφερθείσα απόφαση της 21ης Ιουνίου 1988, Lair, το Δικαστήριο έκρινε ότι, όσον αφορά τη χορήγηση χρηματικής ενισχύσεως σπουδών, ο φοιτητής διατηρεί την ιδιότητα του εργαζομένου την οποία είχε αποκτήσει προηγουμένως εφόσον υπάρχει συνέχεια μεταξύ της προηγουμένης επαγγελματικής δραστηριότητας και των σπουδών, δηλαδή εφόσον υπάρχει σχέση μεταξύ του « αντικειμένου των σπουδών και της προηγουμένης επαγγελματικής δραστηριότητας ». Ωστόσο, το Δικαστήριο προσέθεσε ότι δεν μπορεί να απαιτείται μια τέτοια σχέση « στις περιπτώσεις των διακινουμένων εργαζομένων οι οποίοι κατέστησαν άνεργοι ακουσίως και αναγκάζονται, λόγω της καταστάσεως στην αγορά εργασίας, να αλλάξουν επαγγελματικό προσανατολισμό και να στραφούν σε άλλο τομέα δραστηριοτήτων » (σκέψη 37).

Από το προδικαστικό ερώτημα προκύπτει ότι, κατά την άποψη του αιτούντος δικαστηρίου, η απαιτούμενη σχέση μεταξύ του αντικειμένου των σπουδών και της προηγούμενης δραστηριότητας υφίσταται στην υπόθεση της οποίας έχει επιληφθεί. Ωστόσο, το δικαστήριο αυτό επιθυμεί να πληροφορηθεί αν ο φοιτητής διατηρεί την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου όταν έχει καταστεί με τη θέλησή του άνεργος, για παράδειγμα σταματώντας εντελώς με δική του πρωτοβουλία την επαγγελματική του δραστηριότητα για να παρακολουθήσει σπουδές (πρώτο σκέλος του ερωτήματος) και, εφόσον η απάντηση είναι καταφατική, αν τούτο συμβαίνει ακόμα και στην περίπτωση στην οποία αρχίζει τις σπουδές του αρκετό χρονικό διάστημα μετά την παύση της επαγγελματικής δραστηριότητας (δεύτερο σκέλος του ερωτήματος).

14. Όσον αφορά το πρώτο σκέλος του ερωτήματος, θεωρώ ότι, από τις προαναφερθείσες αποφάσεις της 21ης Ιουνίου 1988, Lair και Brown, δεν μπορεί να συναχθεί ότι, στις περιπτώσεις στις οποίες απαιτείται και υφίσταται σχέση μεταξύ της προηγουμένης επαγγελματικής δραστηριότητας και των σπουδών, ο εργαζόμενος διατηρεί την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου μόνο αν έχει καταστεί « ακουσίως άνεργος » κατά τον χρόνο κατά τον οποίο αρχίζει τις σπουδές του. Πράγματι, στην απόφαση Lair, το Δικαστήριο δεν έκρινε αναγκαίο να αναφέρει ούτε μια φορά ότι, όταν αποφάσισε να σπουδάσει, η Sylvie Lair είχε καταστεί (πιθανότατα) ακουσίως άνεργη [19], στη δε απόφαση Brown επρόκειτο για εργαζόμενο που θα καθίστατο οπωσδήποτε « ακουσίως άνεργος », καθόσον ήταν σαφές από την αρχή ότι ο Steven Brown θα σταματούσε την επαγγελματική του δραστηριότητα μετά από οκτώ μήνες για να σπουδάσει.

Όπως και αν έχουν τα πράγματα, έστω και αν γινόταν δεκτό ότι το δικαίωμα του φοιτητή/τέως εργαζομένου εξαρτάται από το ότι κατέστη « ακουσίως άνεργος », πιστεύω ότι η έννοια της « ακούσιας ανεργίας » πρέπει να ερμηνεύεται ευρέως για τους λόγους που εξέθεσα στις προτάσεις μου τις οποίες ανέπτυξα στην υπόθεση Raulin (σημείο 14).

15. Όσον αφορά το δεύτερο σκέλος του ερωτήματος (σχετικά με το χρονικό διάστημα που μπορεί να παρέλθει μεταξύ της προηγουμένης επαγγελματικής δραστηριότητας και της ενάρξεως των σπουδών), θεωρώ ότι η απαιτούμενη από τη νομολογία του Δικαστηρίου « διάρκεια » υφίσταται μόνον όταν ο εργαζόμενος σταμάτησε την επαγγελματική του δραστηριότητα (ή, εάν είναι άνεργος, σταμάτησε να αναζητεί εργασία), έχοντας πραγματικά την πρόθεση να σπουδάσει και να βελτιώσει, με

19 — Συνάγω το συμπέρασμα αυτό από τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Sir Gordon Slynn, στις οποίες αποκαλύπτει ότι η Lair ελάμβανε επίδομα ανεργίας (Συλλογή 1988, σ. 3161, ειδικότερα σ. 3179).

τον τρόπο αυτό, τις δυνατότητές του για μια καλύτερη σταδιοδρομία ή για την ανεύρεση εργασίας. Όταν οι σπουδές αρχίζουν μετά από αρκετό χρονικό διάστημα [20] αφού έπαυσε να ασκεί επαγγελματική δραστηριότητα (ή να αναζητεί εργασία), τούτο μπορεί να σημαίνει ότι ο ενδιαφερόμενος δεν σταμάτησε την επαγγελματική του δραστηριότητα (ή δεν έπαυσε να αναζητεί εργασία) με σκοπό να σπουδάσει. Φυσικά, εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να εκτιμήσει, στο πλαίσιο της αλληλουχίας αυτής, τη διάρκεια της διακοπής.

16. Κατά τη Δανική Κυβέρνηση, ο εργαζόμενος που εγκαταλείπει το κράτος μέλος υποδοχής για να σπουδάσει στο κράτος μέλος του οποίου έχει την ιθαγένεια δεν μπορεί να ζητεί χρηματική ενίσχυση σπουδών στο πρώτο από τα ανωτέρω κράτη, με την αιτιολογία ότι το σχετικό βοήθημα δεν συμβάλλει πλέον στην κοινωνική ένταξη του διακινουμένου φοιτητή στο κράτος μέλος που χορηγεί την ενίσχυση.

Κατά τη γνώμη μου, η προαναφερθείσα απόφαση της 13ης Νοεμβρίου 1990, Di Leo, αποδυναμώνει τη βασιμότητα του ισχυρισμού αυτού.

Στην υπόθεση εκείνη η Ολλανδική και η Γερμανική Κυβέρνηση είχαν προβάλει το ίδιο επιχείρημα για να αποδείξουν ότι η χρηματική ενίσχυση για παρακολούθηση (ιατρικών) σπουδών στο εξωτερικό και ιδίως στο κράτος μέλος καταγωγής δεν μπορεί να εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 12 του κανονισμού 1612/68. Το Δικαστήριο απέρριψε σαφώς το επιχείρημα αυτό,προκύπτει δε από το σκεπτικό ότι ο ισχυρισμός αυτός είναι επίσης απορριπτέος όταν γίνεται επίκλησή του σε σχέση με το άρθρο 7, παράγραφος 2, του ίδιου κανονισμού [21].

20 — Στις παρατηρήσεις της ενώπιον του Δικαστηρίου, η Επιτροπή παρατηρεί, ορθά κατά τη γνώμη μου, ότι στην προκειμένη υπόθεση δεν παρήλθε παρά μια πολύ μικρή χρονική περίοδος μεταξύ του τέλους των δραστηριοτήτων και της ενάρξεως των σπουδών, ήτοι πέντε μήνες, οι οποίοι μάλιστα συμπίπτουν μερικώς με τους μήνες των πανεπιστημιακών διακοπών.

21 — Πράγματι, στις σκέψεις 14 και 15 της αποφάσεως αυτής (βλ. υποσημείωση 4), το Δικαστήριο στηρίζεται στην προαναφερθείσα (βλ. υποσημείωση 10) απόφαση της 27ης Σεπτεμβρίου 1988, Matteucci, σχετικά με το άρθρο 7, παράγραφος 2, καταλήγοντας, στη σκέψη 16, στο συμπέρασμά του σχετικά με το άρθρο 12.

Το δικαίωμα λήψεως της χρηματικής ενισχύσεως σπουδών βάσει της ιδιότητας του τέκνου διακινουμένου εργαζομένου

17. Όπως προανέφερα, το αιτούν δικαστήριο πληροφόρησε το Δικαστήριο ότι ο Υπουργός, μετά την προαναφερθείσα απόφαση της 13ης Νοεμβρίου 1990, Di Leo, δεν αμφισβητεί πλέον το δικαίωμα της Bernini να λάβει χρηματική ενίσχυση σπουδών λόγω της ιδιότητάς της ως τέκνου διακινουμένου εργαζομένου [22]. Αρχικά, ο Υπουργός είχε λάβει διαφορετική στάση, θεωρώντας εν προκειμένω ότι η Bernini δεν μπορούσε πλέον να θεωρηθεί ότι διέμενε στις Κάτω Χώρες υπό την έννοια του άρθρου 12 του κανονισμού 1612/68, διότι σπούδαζε στη Νεάπολη. Παρά το γεγονός ότι το αιτούν δικαστήριο κρίνει ότι είναι πλέον άνευ ενδιαφέροντος *το τρίτο και το τέταρτο προδικαστικό ερώτημα* σχετικά με το ζήτημα αυτό και ότι, συνεπώς, δεν θα προτείνω απάντηση σ' αυτά τα ερωτήματα, θα ήθελα, εντούτοις, όπως προανέφερα (σημείο 7), να διατυπώσω στο σημείο αυτό μια μόνο παρατήρηση σχετικά με τη νομολογία του Δικαστηρίου που αναφέρεται στην προβλεπόμενη στο προαναφερθέν άρθρο 12 προϋπόθεση διαμονής.

18. Στην υπόθεση Di Leo το Δικαστήριο αποφάσισε, όσον αφορά Ιταλίδα φοιτήτρια που διέμενε στη Γερμανία (κόρη Ιταλού εργαζομένου, διαμένοντος επίσης στη Γερμανία), η οποία επιθυμούσε να σπουδάσει ιατρική στο Πανεπιστήμιο της Sienna, ότι έπρεπε να εξομοιωθεί, δυνάμει του άρθρου 12, με τους υπηκόους του κράτους μέλους στο οποίο διέμενε όσον αφορά την καταβολή σπουδαστικού βοηθήματος, έστω και αν παρακολουθούσε σπουδές στο κράτος μέλος του οποίου είχε την ιθαγένεια. Το Δικαστήριο δέχθηκε έμμεσα με τον τρόπο αυτό ότι μπορεί να πληρούται η προϋπόθεση διαμονής (το κύρος της οποίας

22 — Βλ. ανωτέρω τα σημεία 5 και 6.

δεν αμφισβητείτο) στο κράτος μέλος που καταβάλλει την ενίσχυση έστω και αν η φοιτήτρια διαμένει σε άλλο κράτος μέλος λόγω των σπουδών της [23].

Πιστεύω ότι αυτή η ερμηνεία του όρου «διαμονή» είναι σύμφωνη προς τη νομολογία του Δικαστηρίου σε άλλους τομείς του κοινοτικού δικαίου. Σ' αυτούς τους τομείς με τον όρο «διαμονή» εννοείται ο τόπος στον οποίο βρίσκεται το σύνηθες κέντρο των συμφερόντων ενός προσώπου [24]. Όμως, είναι αυτονόητο ότι κάθε προσωρινή διαμονή σε άλλο τόπο δεν συνεπάγεται τη μεταφορά του εν λόγω κέντρου σε άλλον. Το αν πράγματι συμβαίνει κάτι τέτοιο εξαρτάται από τα κίνητρα που ώθησαν τον ενδιαφερόμενο να μετακινηθεί και από τη φύση της δραστηριότητας την οποία ασκεί αλλού, καθώς και από την οικογενειακή του κατάσταση [25]. Επομένως, στην περίπτωση των σπουδών, το γεγονός ότι η αλλαγή του τόπου παραμονής οφείλεται στις σπουδές και περιορίζεται χρονικά μέχρι τη λήξη τους αποτελεί σημαντικό παράγοντα.

19. Συνεπώς, η απόφαση του Υπουργού να χορηγήσει χρηματική ενίσχυση σπουδών στην Bernini, σε αντίθεση προς τη στάση που είχε λάβει προηγουμένως, σημαίνει ότι ο Υπουργός κατέληξε στο συμπέρασμα, ορθά κατά τη γνώμη μου, ότι ο φοιτητής διατηρεί τον τόπο διαμονής του στο κράτος μέλος υποδοχής όταν, όπως συμβαίνει στην προκειμένη υπόθεση, προκύπτει ιδίως ότι η οικογένεια του φοιτητή, η οποία τον συντηρεί, εξακολουθεί να διαμένει στο εν λόγω κράτος μέλος, στο οποίο και ο ίδιος ο φοιτητής διέμενε χωρίς διακοπή από την ηλικία των δύο ετών όπου και σπούδασε, καθώς και ότι εγκατέλειψε το κράτος αυτό εξαιτίας των σπουδών του και μόνο όσο αυτές διαρκούν, επισκέπτεται δε τακτικά στην οικογένειά του, ενώ δεν εκδήλωσε μέχρι τώρα την πρόθεση να εγκατασταθεί αλλού μετά την περάτωση των σπουδών του [26].

Το δικαίωμα του φοιτητή να λάβει χρηματική ενίσχυση σπουδών επειδή ένας από τους γονείς του έχει την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου

20. Με το *πέμπτο προδικαστικό ερώτημα*, το αιτούν δικαστήριο ερωτά αν η χορήγηση χρηματικής ενισχύσεως σπουδών σε τέκνο διακινουμένου εργαζομένου μπορεί να θεωρεί ως κοινωνικό πλεονέκτημα υπό την έννοια του άρθρου 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68 υπέρ του γονέα/διακινουμένου εργαζομένου, όταν ο τελευταίος θα υποχρεωνόταν διαφορετικά να καταβάλει ο ίδιος, στο σύνολό τους ή κατά μέρος, τα έξοδα διαβιώσεως και φοιτήσεως του τέκνου, σε περίπτωση δε καταφατικής απαντήσεως, αν τότε το τέκνο μπορεί να θεμελιώσει ίδιο δικαίωμα προς λήψη της χρηματικής ενισχύσεως σπουδών όταν η εθνική νομοθεσία αναγνωρίζει το δικαίωμα αυτό μόνον υπέρ του ίδιου του τέκνου, και, αν ασκεί επιρροή συναφώς, αν το τέκνο διαμένει στο κράτος μέλος υποδοχής, δεδομένου ότι η εθνική νομοθεσία δεν επιβάλλει προϋπόθεση

23 — Διαφορετικά, η απόφαση της 13ης Νοεμβρίου 1990, Di Leo (βλ. την υποσημείωση 4), θα είχε σημασία μόνο για τα τέκνα των διακινουμένων εργαζομένων που κατοικούν σε παραμεθόριο περιοχή και εξακολουθούν να διαμένουν στο κράτος μέλος υποδοχής κατά τη διάρκεια των σπουδών τους στο εξωτερικό. Τούτο δεν συνέβαινε στην περίπτωση της Carmina di Leo.

24 — Βλ. την απόφαση της 12ης Ιουλίου 1973, 13/73, Angenieux (Jurispr. 1973, σ. 935, σκέψεις 28 έως 32)· βλ. επίσης την πρόσφατη απόφαση της 13ης Νοεμβρίου 1990, C-216/89, Reibold (Συλλογή 1990, σ. I-4166, σκέψη 15).

25 — Βλ. τη σκέψη 15 της αποφάσεως της 13ης Νοεμβρίου 1990, Reibold, αναφερθείσα στην προηγούμενη υποσημείωση.

26 — Με την απόφαση της 15ης Μαρτίου 1989, 390/87, Echternach και Moritz (Συλλογή 1989, σ. 723), το Δικαστήριο δέχθηκε, ασφαλώς, ότι ο φοιτητής διαμένει στο κράτος στο οποίο σπουδάζει, παρά το γεγονός ότι τα μέλη της οικογενείας του επέστρεψαν στο κράτος μέλος καταγωγής τους για να ζήσουν εκεί. Ωστόσο, στην υπόθεση αυτή αποτέλεσε αποφαστικό παράγοντα το γεγονός ότι ο φοιτητής κατοικούσε και σπούδαζε πάντοτε στο πρώτο κράτος με τα μέλη της οικογενείας του (πριν από την επιστροφή τους στη χώρα καταγωγής τους) και ότι, αφού ακολούθησε στην αρχή την οικογένειά του, επέστρεψε στο κράτος αυτό για να συνεχίσει τις σπουδές του, τις οποίες δεν μπορούσε να συνεχίσει στο κράτος καταγωγής του (σκέψη 23).

διαμονής στα τέκνα των ημεδαπών εργαζομένων.

21. Τα κοινωνικά πλεονεκτήματα υπό την έννοια του προαναφερθέντος άρθρου 7, παράγραφος 2, περιλαμβάνουν όλα τα πλεονεκτήματα « τα οποία, ανεξαρτήτως του αν συνδέονται ή όχι με σύμβαση εργασίας, αναγνωρίζονται γενικά στους ημεδαπούς εργαζομένους, λόγω κυρίως της αντικειμενικής ιδιότητάς τους ως εργαζομένων ή λόγω του ότι έχουν απλώς την κατοικία τους στο εθνικό έδαφος και που η επέκτασή τους στους εργαζομένους, υπηκόους άλλων κρατών μελών, εμφανίζεται επομένως ικανή να διευκολύνει την κινητικότητά τους στο εσωτερικό της Κοινότητας » [27]. Με βάση τη σκέψη αυτή, το Δικαστήριο έκρινε, με την προαναφερθείσα απόφαση της 20ής Ιουνίου 1985, Deak, σκέψη 24, ότι ένα κράτος μέλος, η νομοθεσία του οποίου προβλέπει τη χορήγηση επιδόματος υπέρ των νέων οι οποίοι αναζητούν εργασία λόγω της προσωπικής τους καταστάσεως [28], δεν μπορεί να αρνηθεί στα εξαρτώμενα τέκνα εργαζομένου, υπηκόου άλλου κράτους μέλους, τη χορήγηση των επιδομάτων αυτών λόγω του γεγονότος ότι τα εν λόγω τέκνα δεν έχουν την ιθαγένεια του κράτους αυτού. Ωστόσο, με την απόφαση Lebon, το Δικαστήριο δέχθηκε ότι οι κοινωνικές παροχές που προβλέπονται από τη νομοθεσία του κράτους μέλους υποδοχής και οι οποίες εξασφαλίζουν, γενικά, ένα κατώτατο όριο μέσων συντηρήσεως μπορούν να μη χορηγούνται σε τέκνο (ηλικίας εν προκειμένω άνω των 21 ετών) « εφόσον αυτός (ο εργαζόμενος) δεν συντηρεί πλέον τον κατιόντα του, (δεδομένου ότι) το εν λόγω δικαίωμα δεν αποτελεί κοινωνικό πλεονέκτημα κατά την έννοια του άρθρου 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68 για τον εργαζόμενο » [29].

Νομίζω ότι αυτή η νομολογία περιέχει την απάντηση που πρέπει να δοθεί στο πρώτο σκέλος του ερωτήματος: σε αντίθεση προς τις απόψεις που υποστήριξαν στην παρούσα υπόθεση η Βελγική και η Δανική Κυβέρνηση, από την προαναφερθείσα απόφαση της 20ής Ιουνίου 1985, Deak, προκύπτει ότι ακόμα και τα κοινωνικά πλεονεκτήματα που παρέχονται από την οικεία εθνική νομοθεσία στο ίδιο το τέκνο πρέπει να θεωρούνται ως κοινωνικά πλεονεκτήματα υπέρ του γονέα/διακινουμένου εργαζομένου υπό την έννοια του άρθρου 7, παράγραφος 2, τούτο δε διότι μπορούν να διευκολύνουν την κινητικότητα των εργαζομένων στο εσωτερικό της Κοινότητας. Εντούτοις, όπως διευκρινίζεται και στην προαναφερθείσα απόφαση της 18ης Ιουνίου 1987, Lebon, αυτό ισχύει μόνο στην περίπτωση κατά την οποία το τέκνο εξακολουθεί να συντηρείται από τον εργαζόμενο. Σ' αυτή την τελευταία περίπτωση — για την οποία εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να κρίνει — νομίζω ότι το συνολικό ποσό της χρηματικής ενισχύσεως σπουδών πρέπει να θεωρηθεί ως κοινωνικό πλεονέκτημα υπό την έννοια του άρθρου 7, παράγραφος 2.

22. Το αιτούν δικαστήριο ερωτά επιπλέον αν, στην περίπτωση κατά την οποία η χρηματική ενίσχυση σπουδών αποτελεί κοινωνικό πλεονέκτημα υπέρ του εργαζομένου/γονέα υπό την έννοια του άρθρου 7, παράγραφος 2, το τέκνο του διακινουμένου εργαζομένου μπορεί να προβάλει ίδιο δικαίωμα προς χορήγηση της εν λόγω ενισχύσεως και αν, σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, το δικαίωμα αυτό δεν περιορίζεται με την επιβολή στο τέκνο προϋποθέσεως διαμονής.

Όπως δέχθηκε το Δικαστήριο με την προαναφερθείσα απόφαση της 18ης Ιουνίου 1987, Lebon, τα μέλη της οικογενείας ενός διακινουμένου εργαζομένου υπό την έννοια του άρθρου 10 του κανονισμού 1612/68 μόνο έμμεσα μπορούν να επωφεληθούν από την αρχή της ίσης μεταχειρίσεως που θέτει το άρθρο 7 του εν

27 — Βλ., μεταξύ άλλων, την απόφαση της 20ής Ιουνίου 1985, 94/85, Deak (Συλλογή 1985, σ. 1873, σκέψη 21).

28 — Με τη σκέψη 15 της αποφάσεως το Δικαστήριο δέχθηκε ότι τα οικεία επιδόματα αναμονής αποτελούν παροχή προβλεπόμενη υπέρ των νέων που αναζητούν εργασία λόγω της προσωπικής τους καταστάσεως και όχι λόγω του ότι είναι μέλη της οικογενείας εργαζομένου δυνάμει του κανονισμού 1408/71.

29 — Απόφαση της 18ης Ιουνίου 1987, 316/85, Lebon (Συλλογή 1987, σ. 2811, σκέψη 13).

λόγω κανονισμού υπέρ του ίδιου του εργαζομένου. Με άλλα λόγια, ακόμα μόνον όταν η εν λόγω χρηματική ενίσχυση σπουδών πρέπει να θεωρηθεί ως κοινωνικό πλεονέκτημα υπέρ του ίδιου του γονέα/διακινούμενου εργαζομένου δυνάμει του άρθρου 7, παράγραφος 2, του κανονισμού αυτού — όπως συμβαίνει στην υπό κρίση υπόθεση — μπορούν τα τέκνα του να αξιώσουν τα ίδια πλεονεκτήματα με τα τέκνα των ημεδαπών εργαζομένων.

Κατά τη γνώμη μου, το δικαίωμα του τέκνου δεν εξαρτάται από την προϋπόθεση της διαμονής του τέκνου στο κράτος μέλος που χορηγεί την εν λόγω χρηματική ενίσχυση σπουδών (ιδίως καθόσον, κατά την προαναφερθείσα απόφαση της 20ής Ιουνίου 1985, Deak, δεν εξαρτάται από το αν το τέκνο έχει την ιθαγένεια ενός των κρατών μελών: βλ. το σημείο 21 ανωτέρω), δεδομένου ότι το εν λόγω δικαίωμα του τέκνου να τυγχάνει ίσης μεταχειρίσεως είναι έμμεσο, δηλαδή αποτελεί συνέπεια του δικαιώματος του γονέα/διακινουμένου εργαζομένου προς χορήγηση της εν λόγω ενισχύσεως. Το γεγονός ότι το άρθρο 12 του κανονισμού 1612/68 χορηγεί απευθείας στα τέκνα των διακινουμένων εργαζομένων ορισμένα πλεονεκτήματα που αφορούν την πρόσβαση στη γενική εκπαίδευση, τη μαθητεία και την επαγγελματική επιμόρφωση, υπό την προϋπόθεση όμως ότι το τέκνο διαμένει στο έδαφος του οικείου κράτους μέλους, νομίζω ότι δεν επηρεάζει τον ιδιαίτερο και πολύ ευρύτερο τομέα εφαρμογής του άρθρου 7, παράγραφος 2, καθόσον, δυνάμει της τελευταίας αυτής διατάξεως, μια χρηματική ενίσχυση σπουδών χορηγούμενη βάσει της εθνικής νομοθεσίας μπορεί να θεωρηθεί ως κοινωνικό πλεονέκτημα υπέρ του γονέα/διακινουμένου εργαζομένου.

Συμπέρασμα

23. Βάσει των όσων αναπτύχθηκαν ανωτέρω, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει μόνο στο πρώτο, το δεύτερο και το πέμπτο προδικαστικό ερώτημα ως εξής:

« 1) Ο υπήκοος κράτους μέλους που εργάζεται σε άλλο κράτος μέλος ως μαθητευόμενος στο πλαίσιο επαγγελματικής εκπαιδεύσεως πρέπει να θεωρείται ως διακινούμενος εργαζόμενος υπό την έννοια του άρθρου 7 του κανονισμού (ΕΟΚ) 1612/68, εφόσον οι δραστηριότητες τις οποίες άσκησε υπό την διεύθυνση του εργοδότη έχουν κάποια οικονομική αξία, έναντι των οποίων ο εργοδότης κατέβαλε αμοιβή που δεν είναι εντελώς αμελητέα, *και* εφόσον η δραστηριότητα του μαθητευομένου, λαμβανομένης υπόψη της φύσεώς της και της δυνατότητας του μαθητευομένου να εξοικειωθεί με την εκτελούμενη εργασία, διαρκεί αρκετά ώστε να μη θεωρείται ως καθαρά περιθωριακή και επουσιώδης.

2) Το άτομο που αποκτά την ιδιότητα του εργαζομένου διατηρεί την ιδιότητα αυτή — στις περιπτώσεις στις οποίες απαιτείται και πράγματι υφίσταται η ύπαρξη σχέσεως μεταξύ της προηγούμενης επαγγελματικής δραστηριότητας και των χρονικά

μεταγενέστερων σπουδών — όταν σταματά αυτή τη δραστηριότητα με σκοπό να παρακολουθήσει τις εν λόγω σπουδές και όταν το χρονικό διάστημα μεταξύ της προηγουμένης επαγγελματικής δραστηριότητας και των χρονικά μεταγενέστερων σπουδών δεν είναι τόσο μεγάλο ώστε να μπορεί να συναχθεί, με βάση την επικρατούσα σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση κατάσταση, ότι ο εργαζόμενος δεν έπαυσε τις προηγούμενες δραστηριότητές του για να σπουδάσει.

3) Η χρηματική ενίσχυση σπουδών που χορηγείται από κράτος μέλος στα τέκνα των ημεδαπών εργαζομένων αποτελεί, για τους διακινούμενους εργαζομένους, κοινωνικό πλεονέκτημα υπό την έννοια του άρθρου 7, παράγραφος 2, του κανονισμού (ΕΟΚ) 1612/68, εφόσον ο εργαζόμενος εξακολουθεί να συντηρεί το τέκνο του, οπότε στην περίπτωση αυτή το τέκνο αντλεί εντεύθεν έμμεσο δικαίωμα να αξιώσει την ίση μεταχείρισή του σε σχέση με τα τέκνα των ημεδαπών εργαζομένων, μάλιστα δε ασχέτως του τόπου διαμονής του, σε περιπτώσεις όπως η υπό κρίση, στις οποίες η σχετική εθνική νομοθεσία δεν επιβάλλει στα τέκνα των ημεδαπών εργαζομένων προϋπόθεση διαμονής σε ορισμένο τόπο. »